

GARİPNAME'DE AKIL

Kazım YETİŞ*

Mind in Garipname

Abstract: This paper focuses on 'mind' in Garipnâme. Contrary to the common perception, Classical Turkish literature gave importance to 'mind' and 'thinking' as a result of İslamic perception. Since, religious belief wants a believer think precisely in order to achieve his duties as a 'man' before god. Also this paper, exemplifies 'mind' by cited passages from Garipnâme, work of Âşık Paşa.

Key Words: Garipname, Âşık Paşa, mind,

Dinlerin ve medeniyetlerin akla bakışı farklı olmuştur. Bizim şahsiyetimizin tamamlayıcısı olan İslâmiyet, zannedilenlerin aksine akla büyük önem vermiştir. Bilindiği gibi İslâmiyet'te dinî emirler akli olanadır. Akli olmayan mazurdur, dolayısıyla dinî emirlerden muaftır. Yalnız akli olanın sorumlulukları da fazladır. Nitekim en basit ilmihal kitapları yazar ki Peygamber gelmese insan, Allah'ın varlığını akli ile bulmak ve ona inanmak mecburiyetindedir. Nitekim Hz. İbrahim, Tanrı'yı akli ile bulur. Yıldızı, Tanrı olarak düşünür, gündüz olup yıldız kaybolunca onun Tanrı olamayacağı kanaatine varır. Sonra bu, ay ve güneşle devam eder, sonunda Hz. İbrahim Tanrı'nın varlığını akli ile bulur.¹

Hâl böyle iken bazı yazı ve araştırmalarda eski kültürümüzün akla önem vermediği sık sık tekrarlanır: Hocam Rahmetli Mehmet Kaplan, Şinâsî'nin Münacât'ını tahlil ederken şunları söyler:

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

¹ En'âm Suresi, 76., 77., 78. âyetler

“Aklı bir tip olan Şinasi’nin Tanrı’yı ispat için “objektif” bir delil olarak kâinatı göstermesi, eskilerden ayrı bir davranış tarzını ifade eder. Eskiler için Tanrı akli olarak ispat edilemez. Eski edebiyatımız, akla karşı aşkı savunur. Tanzimat’tan sonra Türk edebiyatında, batı medeniyetinin tesiriyle, din ile ilim, akıl ile iman, görünen ile görünmeyen âlem arasında bir çarpışma başlar”.²

Örnekleri çoğaltabiliriz. Ama herhâlde gerek yok.

Şiirin, edebiyatın hele klâsik şiirimizin esas konusu aşktır. Dolayısıyla da aşk hep ön plânda olacaktır. Bundan tabii bir şey olamaz. Yalnız aşka önem verilmesi, aklın göz ardı edildiği anlamına gelmez. Biraz sonra aşk ile akıl münasebetini göreceğiz.

Değerli kardeşim Kemal Yavuz’un yayımladığı *Garipname*’yi okurken gördüm ki, Âşık Paşa en çok birlik, akıl ve aşk üzerinde duruyor. Zihnimde var olan soruyu çözebilmek için akli ele almak istedim. Acaba Anadolu’daki Türk dil, kültür ve edebiyatının temel taşlarından, başlangıç noktalarından biri olan Âşık Paşa; üstelik bir şeyh olduğu bilinen Âşık Paşa, akli nasıl değerlendiriyordu?

Garipname’de akıl önce 724.beyitte³ karşımıza çıkar. Şairimiz nefsin madde âleminde, cismânî âlemde hüküm sürdüğünü anlattığı sırada, mülkün iki olduğunu bunlardan birincisinde ruhanîlerin, manaya öncelik verenlerin, diğlerinde ise maddeye, nefse boyun eğenlerin bulunduğunu belirtir ve

724   *Aklı vardur nefsi yok ruhâniniün*
            Nefsi vardur akli yok nefsininiün

der. Ruh ülkesinde olanların, manaya öncelik verenlerin akli olan insanlar olduğu, nefsinin isteklerine boyun eğenlerin, maddeye, ihtiraslara teslim olanların aklının olmadığı anlatılır. Aklın varlığı, aklın hâkimiyeti insanı maddî zevklerin elinde esir etmeyecektir. Görülüyor ki, burada akıl ile nefis karşılaştırılmaktadır.

725   *Bunlar ikisi birbirine yagıdur*
            Birbiriniün tedbirini tagıdur

demek suretiyle, insanı doğru yola götürenin dolayısıyla mutlu eden kuvvetin akıl olduğu söylenirken, nefsin yani benlik, ihtiras, şehvet vb. duyguların

² *Şiir Tahlilleri*, İstanbul 1989, s.19-20.

³ Buradaki beyit numaraları, bu kıymetli eseri günümüz araştırmacılarının hizmetine sunan aziz kardeşim Kemal Yavuz’un neşrindeki numaralardır. *Âşık Paşa, Garib-nâme I/1, 2; III/1, 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2000. Eserin hazırlanması ve ortaya çıkmasında himmeti ve heyecanı ile büyük katkıda bulunan Prof. Dr. İlhan Kılıçözlü’ye Türk kültürü adına teşekkürü bir borç bilirim.

insanı sürükleyeceği badirelerden aklın kurtaracağı ifade edilmekte nefis ile aklın birbirine düşman olduğu ve birbirlerinin yapmak istediklerini engelledikleri söylenmekte ve bunların ateş ile su gibi olduğu eklenmektedir.

728 *Âdemînin mülki geldi mu'tedil
Nefs ü tendür varlığı hem akl u dil*

Beytinde ise -ki bu devam eden beyittir- insanın nefis, vücut, akıl ve gönülden yaratıldığı yani madde ve manadan meydana geldiği,

729 *Yani kim ol akl u dil ruhânidür
Nitekim bu nefis ü ten cismânidür*

beytiyle vurgulanır. Dikkat edilirse akıl ve gönül ayrılmıyor. Hatta beyitteki sıralanışa bakılınca nefsin, tenin isteklerini; aklın ise gönülün isteklerini karşıladığını bile anlayabiliriz. Öyle ki akıl insanın mutluluğunu temin eden bir unsur olarak karşımıza çıkar. İnsan akıl ile ruh ülkesini, manalar âlemini seyr eder, hatta bütün gök ehlini, Tanrı'nın didarını akıl ile görür, ölümsüzlük ülkesine padişah olur.

732 *Akl-ıla ruhâni mülke seyr ider
Bir işid kim varuban anda n'ider*

733 *Nüh felekden yokaru seyri geçer
İrer ol rahmet honundan yir içer*

734 *Seyr ile her dem varur ol menzile
Cümle gök ehlin görür bu akl-ıla*

735 *Hem görür ol Hak didârın bî-hicâb
Pâdişâhlık bulur anda bî-hisâb*

736 *Ol fenasuz mülk içinde şâh olur
Merkezi vü menzili dergâh olur*

Akıl, gönül ile birleşir ve ruh ülkesinde dokuz feleği dolaşır, Tanrı'nın iltifatına mazhar olur, bu seyri sırasında Tanrı'nın yakınındaki bütün varlıkları görür, erdiği bu yücelikler onu sultan yapar; mana âleminin sultanı olur. Arada herhangi bir vasıta olmaksızın Tanrı'yı görür. Aklın rehberliğinde insan sonsuzluğun şahıdır.

Akıl ile nefis insanın mana ve maddesidir. Her ikisinden de pay almak gerekir:

744 *Akl-ıla ruhâniler mülkin bilür
Nefs ile cismâniden lezzet alur*

İnsan akılla ruh ülkesini tanır, bilir; varlığını idrak eder. Nefis de ona madde dünyasının zevkini tattırır.

İnsanın vücudunu, maddesini yeryüzüne, gönlünü denize teşbih eden şair, "can"ı balık, denizde yaşayan varlıkları aşk olarak değerlendirir, bunların hükmünün gönülde geçtiğini belirtir ve bunların işlerinin inci, mücevher yapmak olduğunu söyler. Yeryüzünde yaşayan vahşî hayvanlar ve kuşları da vücuttaki nefis ve arzulara benzeten Âşık Paşa, nefis ve arzuların vücutta neşe ve sevinç içinde yaşadıklarını, gece gündüz kötülüğü düşündüklerini, bu çerçevede gönül mülkündeki can ve aşkı çağırarak emirleri altına almak istediklerini vurgular. Ona göre can ve aşk nefse boyun eğerse düzenleri bozulur, ölürlür. Nitekim deniz hayvanları da karaya çıkınca varlığını sürdüremez.

Bugün de insanın mutluluğu, saadeti madde ve manasının aynı şekilde, yani dengeli olarak tatmin olmasında değil midir?

Akıl insanın dostudur. İnsan nefsinin emrine uyarsa, dostuna kulak vermezse helâk olmak mukadderdir. İnsanda değişik duygular vardır ve bunlar mücadele hâlinindedirler.

785 *Can-ıla ışkılar okırlar dünyaya
Maksud ol kim bunları kul eyleye*

786 *Ger bular bu nefse mümkad olalar
Dirliği kalmaz gerek kim öleler*

Gönüldeki can ve aşk ile tendeki nefis ve arzular sürekli kavga hâlinindedirler. Hangisine akıl yoldaş, rehber olursa o başarılı olacak, savaşı kazanacaktır.

792 *Diün ü gündüz dartışkıdadur bular
Ol yener kim akl anunla oldı yar*

793 *Kankısına kim akıl koldaş ola
Yol içinde yâr olup yoldaş ola*

Nefis ve isteklerini insan için düşman kabul eden şair, insanın dostunun akıl ve can olduğunu vurgular.

Şair akla o kadar önem verir ki Allah'ın huzuruna günahsız varmak için akla uyulması gerektiğini söyler:

796 *Sana şol nefis u hevâ düşman-durur
Dostlug iden sana akl u cân durur*

797 *Pes bu ışkılar akl-ıla uydur cana
Kim yüzün taze vurasın Sübhan'a*

Allah akılı olmayana seslenmez. Âşık Paşa da akılı olan kimseye seslenmektedir:

801 *Âkılisan anlagil ne eydürem*
Aç kulagun bir işid gör ne direm

Çünkü söylenenden faydalanacak olan akıldır.

805 *Dinle imdi kim ne disem iy âkıl*
Uşbu sözden fâyide kulgıl hâsıl

Burada görüldüğü ki aşk, sevgi akılla birleştiriliyor. Denecek ki bu ne ola? Herkes bilir ki aşk ile akıl birleşmez. Ben burada aşkı, hele can söz konusu olunca hayatın, yaşamanın itici gücü olarak alıyorum. İnsan her ne yapmak isterse sevgi ile yaparsa başarılı olur. Aksi taktirde başarı mümkün değildir.

Âşık Paşa aşka öyle bir önem verir ki insan için gerekli olan hemen her şey ya aklın eseridir ya da akılla beraberdir.

İlim, ibret, ibadet ve itaat, zikir ve gönül coşkuluğu, ahlâklı olma, iman, kanaat, insanı doğru yoldan alıkoyacak ve bir anlamda azdıracak şeylere karşı perhiz, buna karşılık cömertlik, samimiyet-ihlâs, sevgi utanma-edepli olma, doğruluk hep akılla beraberdir, onun dostudur. Bütün bu hasletler akıllı kim-selerin kârıdır.

979 *İlm ü ibret ta'at u zikr ü safâ*
Berkidüpdür akl-ıla ahd ü vefâ

Hulk u îmân u kana'at kamusu
Akla berkinmiş bularun nâmusu

Hem riyâzet hem kerem ihlâs-ıla
Düzilipdür akl-ıla dün gün bile

Hem muhabbet hem hayâ hem doğruluk
Akl-ıla bunlarda yokdur ayrılık

983 *Uşbulardur leşkeri aklun i yâr*
Bunlara benzer dahı her ne ki var

Meseleyi hem fert hem de toplum açısından ele alabiliriz. O zaman karşımıza şöyle bir tablo çıkar: Akıllı insan veya akla uyan insan dünya ve ahirette kendisini mutlu edecek, çevresine, tabiatıyla kendisine de, faydalı insan olmasını sağlayacak her türlü ferdî ve içtimâî değeri, ahlâk normlarını elde

etmiş olacaktır. Tersinden hareket ederek söyleyelim, ki şairimiz bunları da sıralar, kibir, kin, başkalarına kötülük etme, zarar verme, inkâr, iki yüzlülük, cimrilik, hile, öfke, cehalet haset, küfür, aldatma vb. gibi insanı ve toplumu tahrip eden özellikler aklın dışında, dolayısıyla nefsin yanındadır. Bugünün akıl anlayışıyla Paşamızın akıl anlayışı böylece daha iyi ortaya çıkıyor. Bu olumsuz özellikler akılla, akıllı insanlarla savaşırlar. Başka bir ifade ile akıllı insan, bu kötülüklerle savaş hâlinindedir. Onun bu savaşı kazanması da kendisinin ve toplumun kazanmasıdır. Şairimiz akıl ile nefsin savaşını da uzun uzun anlatır. Burada çok dikkate değer bir nokta bizim çıkış noktamızı çok iyi aydınlatmaktadır.

994 *Bu ikinün orta yirinde gönül
Dartışurlar kim kalarlar anı kul*

Görülüyor ki, eski insan akli ikinci plâna itmiyor. Eğer akıl gönle sahip olursa saydığımız müspet özellikler, nefis gönle sahip olursa olumsuz tavırlar ortaya veya öne çıkıyor. Böylece insan denen varlıkta akıl ile nefis, mana ile madde çarpışıyor ve galip gelen gönle yerleşerek insana hâkim oluyor.

Âşık Paşa, bir mutasavvıf, bir şeyh. Bunun için aklın hâkimiyetini sağamada velilerin, uluların eteğinin tutulması gerektiğini, onlardan yardım istenmesini telkin eder.

Akl, insanın iyiyi kötüyü ayırt etmesini sağlar. İnsan onun sayesinde neyin faydalı-iyi, neyin zararlı-kötü olduğunu tayin edebilir:

1393 *Ortada aklun hakemdür üstüne
Eyü yavuz görmü-durur akluna*

Kişi bir konuyu anlayabilmek için akli hakem yapmalıdır, aklın hakemliğinden faydalanmalıdır.

Şairimiz, hikâyesini anlattığı bir padişahın özelliklerini sıralarken aklının olgun ve mükemmel olduğuna bilhassa dikkat çeker.

1502 *Hükmi güçlü ömri uzun malı çok
Aklı kâmil gönli açuk karnı tok*

Sultan olmanın ilk şartı asalet, sultan ailesinden gelmek. İkincisi ise akli bütün olmak, akli yerinde olmaktır. Birincisi insanların kendisine bağlanması için, ikincisi ise ülkeyi imar etmek, yönetmek için gereklidir. Bu ikisine, ki o bunlara bağlıdır, devlet, güç ve kuvvet de eklenirse onun heybeti-yüceliği yer yüzünü kaplar.

1732 *Sultanun evvel gerek aslı ola
Andan ikinçi bütün akli ola*

*Aslı olmazsa ana kim tapısar
Akli olmazsa ili kim yapısar*

1736 *Çün ola aslı vü akli devleti
Yir yüzini duta anun heybeti*

İnsanın zübde-i âlem olduğu hep söylenir. Cihanda var olan her şey insan vücudunda da vardır. Mescit, Tanrı'nın evidir, kutsaldır; insan vücudu da Tanrı'nın mescididir. Orada bütün varlıklar toplanmıştır. Mescitteki minber de konuşan akıldır. Akıl, dimağ-beyin minberinde söz sahibidir.

1858 *Akl agubdur bu dimağ minberine
Hutbe okır cümle halk üzerine*

Yani bütün insanlığa doğru yolu gösteren akıldır. Tıpkı minberde hocanın anlattıkları gibi. Minberde ilâhî hükümler anlatılır. İşte o konuşan akıldır. İnsan dünyadaki yerini ancak akli dinlerse bulabilir. Bilindiği ve başlangıçta da söylediğimiz gibi insan, Peygamber gelmese de akli ile Allah'ı bulmak ile mükelleftir.

1862 (3) *Kim bu aklun hutbesin dinleyeler
Kul nedür sultan nedür anlayalar*

1863 (4) *Akl okır ol vahdet-i Hak hutbesin
Halıkı sultan kul eydür kamusun*

1864(5) *Pâdişâh hüknini kul dutmak gerek
Akl-ısan bilesin n'itmek gerek*

Görülüyor ki aklın söylediklerini dinleyenler kulun kim, sultanın kim olduğunu anlarlar, dünyadaki yerlerini idrak ederler, akli Tanrı'nın varlığını ve birliğini söyler. Ona uymak gerekir. Akli olan insan ne yapacağını akli ile bulur.

İnsan vücudunu bir şehre benzeten şair, buradan pek çok ulu ve delinin geçtiğine işaretten sonra bu şehre-vücuda hâkim olan gücün Tanrı olduğunu belirtir ve sonra

2192 *Can anun mülki gönül genc-hânesi
Akl keyyâli fehim peymânesi*

diyerek aklın bir ölçek görevini gördüğünü, burada ölçüp biçilenlerin idrak ve anlayış olarak kadehe akıp içildiğini-uygulandığını, davranış olarak tezahür ettiğini ekler.

Tanrı insanı yaratırken akılı ona yoldaş eylemiştir.

2253 *Aklı hem ol cânâ yoldaş eyledi*
Nefsi dahı bile koldaş eyledi

İnsanda can, akıl, nefis olduğu gibi su, toprak, ateş ve hava da vardır. Görüldüğü gibi Paşamız dört unsur anlayışını yani insanın maddî tarafını sıralarken manevî tarafını anlatmaktan kendini alamaz. Bunlardan birisinin yokluğu insanın varlığını bitirir. Burada madde ile mana birlikte düşünülüyor ve birinin yokluğu sonu getiriyor. Sonda ise su, toprak, ateş, hava ve nefis için yok oluş vardır. Bunların her biri aslına döner. Nefis, yok olur. Ölmeyen iki şey vardır. Akıl ve candan

2259 *Kankısı gider-ise bu cism ölür.*

.....

2262 *İş bitiçek tagılsar her biri*
Nire varur görmüdur yirli yiri

2263 *Girü bunlar cümle gider aslına*
Toprağı toprağa su suya yene

Yil yile karışır u hem od oda
Akl u cân dergâha varur iy dede

Can, ruh Allah'a döner. Akıl ise yapılan ibadetler, iyilikler olarak karşımıza çıkar.

İnsan vücudu, varlığı; ten, nefis, can ve akıldan meydana gelmiştir.

2486 *Yani tendür nefis u cân u akl-ıla*
Sûret oldı dördi bir yirde bile

Bu varlığın, vücut mülkünün başında akıl taht kurmuştur, onu yönetmektedir.

2489 *Başı gör kim yir idinmiş ol melek*
Yani aklun tahtı andadır dök

2502 *Başı muhkem kal'a kıldı ol ilâh*
Baş içinde virdi akla tahtgâh

Akıl ve bilgi yağ, mana ise nurdur. Akıl cennete, mana huriye benzer. Bir kimsede akıl ve bilgi varsa şüphesiz mana ona yâr olur. Bir kimseye akılı yardımcı olmazsa o insan manadan lezzet alamaz. Çünkü insan akıl ile şeref

bulmuştur. Aklı giden ise bunar. Akıllı kimse manayı tasdik eder. Âşık Paşa, akıl ve bilgiyi beraber anıyor. İnsan ancak o zaman yani bu ikisi ile hâdiselerin derinliğine vâkıf olabilecek, dünyayı ve dünyaya gelişini kavrayabilecektir. İnsanı şerefli kılan akıldır.

- 2628 *Akl u dâniş yani yağdur ma'ni nur
Akl şol uçmaga benzer mani hur*
- 2629 *Kimsede kim akl u dâniş var ola
Lâcerem kim mani ana yâr ola*
- 2630 *Kimsenin kim akli yarı kılmaya
Lâcerem bu ma'niden dad almaya*
- 263 *Âdemî bu akl-ıla buldı şeref
Görsene akli giden oldu haref*
- 2632 *Âşık eydür ma'ni sözün akile
Akıl oldur ma'niye saddak kıla*

Akıl, her zaman doğru yolda mıdır, o hiç hastalanmaz mı? Şairimize göre akıl da hastalanır. Akıl hastalığı, insanın düşüncesinin bozulması, kötü işler düşünmesi, olmayacak şeyler hayal etmesidir. Öyle ki mal, mülk hırsı benliğini kaplar, hayalinde hadsiz hesapsız mala kavuşur, alır verir, yeni yeni mülkler edinir, bazen kendini güç ve kuvvet sahibi hayal eder, bir padişah kızı aldığını hayal eder, hükümdar olur. Memleketler fethettiğini, denizler aşır mal mülk edindiğini düşünür. Bu istek ve arzular onun benliğini öyle kaplar ki Allah'ı unuttur. İşte bu kimseler, akıl hastalanmış kişilerdir. Böyleleri ulu kişilerin sohbetine gitmez olurlar. Onları tedavi edecek, öz benliğini hatırlatacak, hayalî dünyadan, olmayacak hulya ve saplantılardan kurtaracak olan velilerin sohbetidir.

- 2981 *Evliyânun sohbetin her kim bula
Akli anun işbu rencden kurtıla*

Şairimiz, "...beyân-ı akıl kim halifetullahdur" diyerek Allah'ın elçisi olarak gördüğü aklın yaptıklarını müstakilen söz konusu eder. Ona göre insana verilen nimetlerin en üstünü akıldır.

- 3028 *Her yirün hâline honı var-durur
İlla bu akıl ortada server-durur*

Şairimiz daha da ileri gider, insan ile akıl özdeşleştirir.

3029 *Aklı bu milke halîfe eyledi*
Kamulardan aklı artuk toyladı

Allah bu âleme akli halife yaptı ve ona diğer yaratıklarından daha çok nimet verdi. Burada aklın insan anlamında kullanıldığı söylenebilir, doğrudur da. Fakat şöyle bir yorum getirmek de mümkündür. İnsan demek akıl demektir. Akli olmayanı herhangi bir sorumluluğa tâbi tutamayız, sorumlu olmayan da insan değildir. Tabîî burada hayvan diye değerlendirmiyoruz. İnsanın fonksiyonlarını, yükümlülüklerini yerine getirmede için böyle anlıyoruz.

Akılların hepsi bir midir? İlk “akl-ı kül”ün yaratıldığını söyleyen ve bununla Hz. Muhammed’i kasteden şairimiz,

3042 *Ol zamân kim Hak yaratdı akl-ı kül*
Kim cihanda yokdur andan ulu kul

2556 *Cümle peygamberler oldı bir beden*
Kabe-kavseyne iriştı Mekke'den

2557 *Pes cihânda uş budur ol ulu kul*
Bu kişi akl-durur ol akl-ı kül

2558 *Aklı dutmuşdur cihanı düpdüzi*
Yine göğe toptoludur kendüzi

dedikten sonra onların vârislerini de akl-ı kül olarak değerlendirir. Tabiatıyla burada “akl- kül” yaptığı iş, görev veya fonksiyon bakımından ele alınır.

3038 *İlla ola kim evliyâ aklı-durur*
Anun işi kamudan a'li-durur

Veliler elbette ki Peygambere ve Allah’a yakınlıkları dolayısıyla bir akıldan beklenen mükemmellikleri sergiler. Konu manevî bakımdan böyledir. Fakat bir de maddî yönden düşünülecek olursa veliler, sorumlulukları, yaptıkları işler, beyindeki merkezi çalıştırmadaki seviyeleri bakımından gerçekten diğer insanlardan farklıdır. Şairimiz onların “akl-ı kül” olduklarını da vurgular:

3039 *Zîrâ kim ol akl-ı küldür iy kişi*
İşid imdi nicedür bahşâyışı

diyen şairimiz âlemde var olan her şeyin o ilk akla nimet olsun diye yaratıldığını belirtir. Yaratılan her şeyi, her nimeti insan binlerce yıldır yemiştir ama ne akıl doymuştur, ne de nimet bitmiştir.

3051 *Niçe bin yıldur ki akl anı yir*
Ne bu hon eksildi ne akl oldı sîr

Burada bir anlamda aklın doymazlığı vurgulanmış olur. Yalnız bu doymazlık hikmet noktasındadır.

Akıl, Allah'ın kudretini en iyi gören gözdür; onun idraki içindedir. Halbuki ten gözü o kudreti görmeye dayanamaz. Tanrı ancak akılla idrak edilir, görülür.

3072 *Akla her dem görnüdur kudret yüzi
Ol yüzi nice göre sûret gözi*

Mana ile akıl arasında da sıkı bir münasebet vardır. Akıl manayı sever, mana akla ulaşmak ister. Bütünün içindeki mana akla ulaşmaya çalışır. Tabii ona ulaştıracak olan da akıldır. Akıl ise, mananın doğru yolunun insanın gönlünde olduğunu söyler:

3341 *Nitekim ma'ni ki akl anı sever
N'eyleyüben ol girü akla iner*

.....

3344 *Anun içinden diler aklı göre
Kanı ol akl evine kanda ire*

3345 *Kaygurur akla ki yol göster bana
Ta varam ol doğru yoldan ben sana*

3346 *Akl ana eydür seniin doğru yolun
Âdemî gönlindedür degşür halün*

.....

3348 *Bu akıldan ma'ni için aldı cevâb
Ol cevâbı kendüye gördi savâb*

3349 *Hibr içinden geldi bu harf evine
Ya'ni göre aklı anda sevine*

3350 *Ma'ni bu kez harf içinden irdedi
Ya'ni akla irmege yol istedi*

3351 *Harf içinde yine aklı görmedi
Çok özendi maksudına irmedi*

.....

3352 *Akl eyitdi mâniye, var âdeme
Yoldaş olgul ol nefesle ol deme*

3356 *Çünkü ma'ni aldı 'aklun sözünü
Dardı ol harfdan bu kez kendüzünü*

3357 *Ya'ni dilde söylenür söz oldu ol
Söz içinden akla buldı doğru yol*

Görülüyor ki insanın manasının da akla ihtiyacı vardır ve ancak onunla maksadına erişebilmektedir. Manaya yol gösteren, onu insana faydalı kılan akıldır. Mana, aklın söylediklerine uyarak harf içinde, yani yaratılmışlarda akli bulmak, maksuduna ulaşmak ister. Ama başarılı olamaz. Halbuki daha kestirme bir yol vardır. O da insandır, ona varsa nefse yoldaş olsa aradığına kavuşacaktır. Bunda akla ulaşma, Tanrı'ya kavuşmadır. Varlıktan Tanrı'yı bulmak ise insandan geçer.

Şairimiz, menzilleri dolaşırken ilkin padişah menzilinde durur. İkincisi zanaatkârlar menzilidir. Üçüncü uğrağı bilginler menzilidir. Bu menzilde

4400 *Geldi fermân Tanrı'dan Peygambere
Kaldı Peygamber dilinden bunlara*

denilerek bilginlerin görevlerine vurgu yapıldıktan sonra şöyle devam edilir:

4401 *Bu şeriat kim bular eydür ayân
Âkil andan geçmedi bellü beyân*

4402 *Sen dahı geçme eyer âkil-isen
Hem ulular sözüne kabil isen*

4403 *Ben dilerdüm kim geçeydüm yoluma
Kavuşaydum girü kendü ilüme*

4404 *Aklum eydür geçmegil kim iş degül
Bu makamdan kimsene geçmiş degül*

4405 *Geçmesem yoldan kaluram n'ideyim
Çün komazlar niçe geçüp gideyim*

4406 *Pes bu kez 'aklı kodum ol tapuda
Kim dura kullık kıla ol kapuda*

4407 *Kaldı aklum ol işikte tâ'ata
Muntazır önden sona bir sâ'ata*

.....

4469 *Bu kez andan sonra geldi akl-ı küil
Bana öğretti usul içre usul*

4470 *Akl-ı külden sonra geldi ışk-ı yâr
Ol gelicek kıldı bini şehsüvar*

Beyitlerdeki “akl-ı küil” ün Peygamber ve veliler olduğunu daha önce görmüştük. İnsana yol yordam, usul öğreten odur. Usul bilmek yeterli değildir. Sadece onunla maksada varılamaz. Ancak aşk ile o yolda gidilebilir.

Âşık Paşa bazı konuları sık sık tekrar eder. Nitekim ilk yaratılanın “akl-ı küil” olduğunu tekrarlar:

4497 *İlk yarattı kudretinden akl-ı küil
Kendiüzine evvel anı kıldı kul*

.....

4599 *Eyledi ol akl-ı külden niüh felek
Yir ü gök ü cism ü cân ü ins ü melek*

Tanrı ilmini canların canı olarak değerlendiren şairimiz, onun akılla diri olduğunu belirtir ve akıl ile ilim arasındaki irtibatı akli olmayanın ilminin de olamayacağı şeklinde kuvvetle belirtir. İlmi elde eden de elde tutan da akıldır, akılsız insanın ilmi ölüdür. İlmin canı akıldır. Akli eksik olan, ilimle Hakka ulaşamaz, zaten ilmi de öğrenemez. Akılsız kimse ne kadar ilim sahibi olursa olsun onun ilminden bir fayda yoktur. Aklın yoldaş olduğu ilim canlıdır ve faydalıdır.

4787 *Tanrı ilmi cânların hod cânıdır
Ol ilim n'eyle diridir anı gör*

4788 *Akl-ıladır diriği ilmün dahi
Akl-ıla bak bu sözün ilmin ohi*

4789 *Her kimün kim akli yokdur ilmi yok
Akli kâmil kişünün hâd ilmi çok*

4790 *İlmi diri akl-ıla dutdı dutan
İlmi hem bu akl-ıla utdı utan*

4791 *Ölüdür ilmi akılsuz kişünün
Anun-ıçün hâsılı yok işünün*

4792 *Bu akıldur cânı ilmün mutlaka
Akli nâkıs ilm-ile irmez Hak'a*

4793 *Kankı ilm issi kim ol âkil degül
Hiç ilminden amel hâsıl degül*

4794 *Pes diri ilm ol-durur kim akl ana
Yoldaş olmışdur bile önden sona*

İlmin dirliğinin akılla sağlandığını gördük. Peki aklın dirliği ne ile sağlanacaktır? Şairimiz bunun da cevabını verir ve bu çok daha önemlidir.

4797 *Diri akl ışk dutar bilgil ayân
Ölüdür ışksuz akıl bellü beyân*

4798 *Kankı akıl kim Hak'a âşık degül
Ol hakikat Hazret'e lâyük degül*

4799 *Işka yoldaş olmayan akl ölüdür
Kendü nefsinden anunçün aludur*

4800 *Ol akıl kim işka yoldaş olmadı
Hikmet ü esrâr ana eş olmadı*

4801 *Dirliği aklun bu Hak ışkılıdur
Bil ki akl Hazret'e ışk iledür*

4802 *Ol akıl kim Hazret'e hayrân degül
Ana bil kim Tanrı ışkı cân degül*

4803 *Anın-ıçun kayguda kalmışdur ol
Cânı yokdur yani kim ölmüşdür ol*

4804 *Pes bu aklun cânı ışkdur mutlaka
Görsene ışksuz akıl irmez Hak'a*

Görüldüğü gibi Âşık Paşa, akılı canlı, verimli kılanın aşk olduğunu vurgular. Böylece akıl, aşkın verdiği, sağladığı güçle semereli olabilmektedir. Akıl aşkla birleşince güçlenmekte, aşk olmadığı zaman âdeta ölüdür. Onu hareket ettiren, iş yaptıran aşktır. Akıl, aşk sayesinde hikmete, sırlara vâkıf olmaktadır. Kısaca, akılı yaşıtan aşktır.

Buradaki aşkın, tabiatıyla çok defa anlaşıldığı gibi olmadığını söylemeye gerek yok. Ayrıca belirtelim ki Paşa'ya göre çok önem verdiği akıl ancak aşkın kuludur.

4813 *Işk kuludur akl u nefis ü cism ü cân
Işka zîrâ Hak dolupdur bî-gümân*

Aklı faydalı kılan, canlı tutan aşktır. Akıl, ilmi nasıl faydalı hâle getirmiş ise,

4820 *Aklı diri ışk dutar hiç şeksüzün
Akl anuñun ışka dutmuşdur yüzün*

4821 *İlmi dirlikde akıl dutmuş-durur
Ol sebebden bu amel bitmiş-durur.*

Paşa'da akıl ile ilgili tıbbî izahlarla da karşılaşırız. Bilindiği gibi beyin glikozla beslenir.

4993 *Bir katı ol hânun şirîndir adı hem
Adı şirîn u şirîndür dadı hem*

*Aklı artar her kim andan yir ise
Hassa kim tanla yiyüben yörise*

Tıbbî bir başka yaklaşım, insanın 60 yaşından sonra artık aklının eski gücünde olmadığıdır:

5365 *Çünkü altmışdan geçer bu âdemî
Şâdulıklar eksilür artar gamı*

5366 *Azalar mazul olur her pîşeden
Göz açamaz akl ü cân endîşeden*

Bu devrede de akıl insanın dostudur.

5367 *Akl-ıla nefis ol zamânda yâr olur
Lîki seyri dükenür yir tar olur*

Aklın hareket sahası daralmıştır artık. "akl-ı tiz-per" değildir.

Âşık Paşa, bu dünyadaki "baylık"ı, zenginliği anlatırken onun özelliklerinden birisinin belki de birincisinin -çünkü önce onu sayıyor- akıl olduğunu söyler. Akıllı insan, teşebbüs ettiği her işte başarılı olur. Üstelik yaptığı işler insanlara hoş gelen güzel şeylerdir. Halk sıkıntıya düşer, padişah insanlara zulmetmeyi düşünürse, halk şaşırır ve bilgi onda kalmadığı için ne yapmak gerektiğini bilemez. İşte bu sırada o akıllı kişi akli ve bilgisi ile ne yapılması gerektiğini söyler ve herkes kurtulur.

5877 *Bir dahı bu dünyede baylık nedür
Bir kulag ur ol dahı gör niçedür*

.....

- 5879 *Ol kişi şoldur kim ol âkil ola*
Aklı anun her işe kâmil ola
- 5880 *Fen içinde şöyle ola ol kişi*
Kim dutarsa başa ilte her işi
- 5881 *Her ne kim işlerse halka hoş gele*
Her ne kim söylerse sözi tuş gele
- 5882 *Ger gele bir bun günü halk üstüne*
Pâdişah meyl eyleye baş kâdına
- 5883 *Gide halkdan akl u bilü kalmaya*
N'eylemek n'itmek gerekdür bilmeye
- 5884 *Bulna ol kişide akl ü bilü*
Kim anunla kurtulur uslu delü

Görülüyor ki Paşa baylığı-zenginliği sadece para-pul, mal-mülkde görmüyor. Zenginlik için aklı ön plâna alıyor.

- 5891 *Her kişi kim anda iş bu rây ola*
Ol hakikat kamulardan bay ola

Aklı olan, akıllı kimse herkesten zengindir. Bunun için de herkes ona muhtaçtır:

- 5892 *Anun-ıçun kamular muhtâc ana*
Akl içinde her nefes mi'râc ana

Burada akıl, insanlar için bir zenginlik olarak değerlendiriliyor. Hatta:

- 5955 *Aklı taze gönli bay u cânı tok*
Dünyada hergiz anun eksiği yok

diyerek aklı taze, dinç; gönli zengin ve tok kimselerin dünyada eksiksiz sayılacaklarını belirtir.

Akıl insanın bütün organlarının yöneticisi, emiridir. Emir ordan gelir ve diğer organlar onu uygular.

- 6839 *Ol emirdür şol ki aklun hükm ider*
Ol hüküm her azâya yol var gider

- 6840 *Yani akl ister ki bir iş eyleye
Kendü ilmin halka ma'lâm eyleye*
- 6841 *Halk bile kim bunda kimse var-durur
Hem dutar hem işidür ü hem görür*
- 6842 *Cümle iş ol hükm elinde işlenür
Bilmiyordur işi andan öğrenür*
- 6843 *Ol hüküm bu akl içinde oturur
A'zalarda niçe işler bitürür*
- .....
- 6844 *Geldi bu kez ol hüküm bu barmaga
Buyrug oldu bunda iş başarmaga*
- 6846 *Ol akıl ne hükm ederse bu dutar
Gör ki barmaktan niçe işler biter*

Parmaklar, sanat ve hüner, nice işler yapar. Onlar birer melek gibidir. Aklın verdiği emirleri yerine getirir. Aklın emri ile parmak mürekkep ve kalemi getirip yazar. Elin bütün marifeti, yaptıkları akıldan gelir.

- 6864 *Akl içinde bir deniz vardur nihân
Kim anunla diridür cümle cihân*

O deniz bilgidir. Bütün işlerin canı odur.

Yukarıda Âşık Paşa'nın Tanrı'nın akl-ı evveli felek, yer, gök, cism, can, ins ve melek yaratılmazdan önce yarattığını söylediğine, bundan maksadın Hz. Peygamber olduğuna işaret etmiştik ki; hatta birkaç yerde bunu tekrarladığını belirtmiştik. Aynı konuya tekrar dönen şairimiz,

- 6947 *Ol zaman kim yoğ-ıdı bu nüh felek
Yir ü gök ü cism ü cân ins ü melek*
- 6948 *Kamusından ilk yarattı akli Hak
Aklunu dir akl-ıla ol akla bak*

der ve burada akli tek olarak kullanır.

- 6950 *Çün yarattı akli evvel ol Kerîm
Minnet urdı akla bu kez ol Hakîm*

Görülüyor ki burada akıl tek olarak tekraren verilir ve ona birtakım sorumluluklar yüklendiği belirtilir. Akıl, bütün varlıkların üstünüdür, Tanrı rahmetini herkesten evvel ona saçmıştır. Herkes ona muhtaçtır. Aklı olmayan açlıktan ölecektir. Burada açlıktan ölmeyi madde ve mana olarak düşünebiliriz. Aklı olmayan kimsenin güzelliği, hoşluğu yoktur, rağbet görmez.

6951 *Eytdi sini kamudan yig eyledüm
Kamudan ön rahmetünle toyladum*

6952 *Kamu kullar sana muhtac olısar
Kimde sen olmaz-ısan aç ölıser*

6953 *Revnakı olmaya sensüz kimseniün
Halk içinde revnak u rağbet seniün*

Bu sözleri Tanrı söylediğine göre burada muhatabın akıl, insan hatta Hz. Peygamber olduğunda tereddüt edilebilir. Yalnız akla hitap edildiğini unutuyoruz. Buna karşılık akıl Tanrı'ya cevap vermekte ve ondan talepte bulunmaktadır. Akıl çıplak olarak meydanda duramaz. Onun muhafazaya, hükmedeceği bir vücuda ihtiyacı vardır. O vücutta, dünyada var olan her şey olmalıdır. Buradan insan demek akıl demektir, asıl olan akıldır, vücut dolayısıyla diğer azalar akıl için vardır gibi bir sonuca ulaşmak hiç de yanlış değildir.

6955 *Eytdi iy Kadir seniün fazlun delim
Sensen âhir hem Hâkim ü hem Âlim*

6956 *Çünkü kıldun kamulardan bini bay
Pes benümçün eylegil bir hoş saray*

6957 *Üsti köşk olsun sarayun öni şar
Olsun ol şarda ne kim âlemde var*

Akıl kendisine bir bina istemektedir. Burada hitabın akla olduğu daha da belirlemektedir. Akıl çıplak, ortada ne yapacaktır? Onun bir binaya, sığınağa ihtiyacı vardır. Duası kabul olunur:

6959 *Pes binâ urdı bu cisme ol ilâh
Eyledi ol akl-ıçun hoş tahtgâh*

6960 *Bir ulu şehir eyledi bu cismi ol
Hem sekiz yirden bu cisme açdı yol*

6961 *Gögsi yaptı akl-ıçun bir hoş sarây
Şöyle gindür kim sığar yohsulu bay*

Bu, insan vücududur. Orada gönül, güçsüzlüğün barınağı, hafıza, içine pek çok şeyin doldurulduğu anbardır. Orada aklın köşkü dimağdır. Aklın dua etmesi, yakarması, ibadet etmesi için gündüz, gece, kış ve yazı veren Tanrı; gözleri köşkün pencereleri olarak yarattı ki akıl oradan etrafı görebilsin. Şair daha sonra yine akıl için kitaplar gönderildiğini söyler. Aklın gündüz etrafı seyrettiğini ve etraftan bilgiler topladığını, geceleri ise gönülde kışladığını ekler. Akıl, bir günde bin yıl yaşayabilir, o vücut-varlık mülkünün sultanıdır.

6976 *Cism içinde var-durur bir tahtgâh
Bu akıldur anda otran pâdişah*

Fakat bu öyle bir padişahdır ki

6977 *Akl içinde hükm iden ol Hak-durur
Ol durur kim hâkim-i mutlak durur*

Böylece Allah hükümlerini akıl vasıtasıyla yürütür:

6978 *Akl elinden şol hüküm işler müdâm
Akl oturmuş başda dutmuş hoş makâm*

Bu bir anlamda Tanrı'nın emirlerinin akli olanlara olduğunun dolayısıyla ifadesidir. Sekiz pencereden biri kulaktır. Hayır ve şer ne varsa akıl onları kulakla alır ve ne anlama geldiğini söyler. Haber, akıldan yüreğe gider. Ama kulaktan gireni asıl anlayan akıldır.

6989 *Akl anlar şol kulaktan gireni
Nik ü bedden şol haberler vireni*

İkinci kapı gözdür. Gözün etraftan avlandığı ile akıl avunur. Güzel, çirkin her şey gözden gider. Üçüncü kapı burundur. Akıl kokuyu burun yoluyla alır ve ne olduklarını anlar. Böylece insanın uzuvlarını sayan şair, bu kapılar arasındaki düzeni aklın sağladığını söyler. Aslında her organ aldığı akla götürür. Diğer bir kapı olan ele sanat işleyen, yapan da akıldır.

7049 *Pes akıldur elde san'at işleden
Akl-iladur hem gelen ü hem giden*

Bu sureti diri tutan da akıldır

7056 *Akl elidür örü dutan sûreti
Gerçi cândur diri tutan sûreti*

7057 *Akl eli dutmaz-ısa durmaz düşer
Pes bilün kim akl-iladur her hüner*

7058 *Akl elidiür a'zaları, uz dutan*
Her birin yirlü yirinde öz dutan

Akl eli bu a'zalarda olmasa
Kapu yaplur bâtul olur her nesne

Vücut şehri bütünüyle yöneten, idare eden akıldır. Bu da bize gösterir ki akıl sultandır.

7061 *Ma'lum oldı kim akıl sultan-durur*
Akl içinde Allah emri cân-durur

Aklın, suret tahtıdır. İnsana verilen izzetler suretten değildir. Yalnız vücutta akla danışmadan işler yapan biri vardır ki o da nefs-i emmaredir. Allah emri akıl için de can olmazsa nefs-i emmare fesat çıkarır. Eğer akıl cana değil de ona uyarsa perişan olur.

7067 *Akl ona uysa hakikat hor olur*
Şehr içi toptolu şerr ü şûr olur

7068 *Ma'zul olur akl tahtından düşer*
Belli Hakk'dan ayrılır dinden düşer

Bundan bir kurtuluş yolu aşkıdır:

7069 *Nefsi koyup akl eger ıška uya*
Tanrı'nun şol gizlü gencin ol tuya

Âşık Paşa, halk içinde on hassasiyet sayar ki bunlardan birincisi yine akıldır:

8987 *Halk içinde on hasiyyet var-durur*
On dahı bellü ol ona yâr-durur

8988 *Ol on olmazsa bu on bî-dâd olur*
Dâdı yok dek halk içinde ad olur

.....

8991 *Evveli şoldur ki başda akl ola*
Başlaya ol başları toğru yola

İnsanları doğru yola götüren akıldır. Küfrü imandan ayıran, insanlar içinde söyleyeceği olan, halk içinde insanı adam eden odur. Aklı olmayan hayvan tabiatlıdır. İnsanoğlu Hakkı akıl ile bilir, ona revnak veren de akıldır. Aklı olan kişi onunla hem söyler hem işitir.

- 8990 *Yol içinde küfri dînden ol seçe
İl içinde ol ne dirse ol geçe*
- 8992 *Âdemî bu halk içinde ol olur
Halkı mutlak âdemî ol doldurur*
- 8993 *Kimde ol yoksa olur hayvan kulu
Gönli tolu hurs u gözi uyhulu*
- 8994 *Âdemî bu akl-ıla bildi Hakk'ı
Âdemün bu akl-ıladur revnakı*
- 8995 *Pes gerek kim akl ola her kişide
Kim anunla hem diye hem işide*

Yalnız akıl tek başına kâfi değildir. Daha doğrusu akılı olan perhiz de yapmalıdır. Akılı kâmiller, perhizkâr olmayanı da hayvan sayar. Perhiz yapmayanın az günahı Allah katında çoktur.

- 9001 *Pes gerekdür akla perhiz eylemek
İş bilmek sözi andan söylemek*
- 9002 *Perhiz olmazsa bu akl irmez Hak'a
Aklı bu perhiz getürdi revnaka*

Haklı olarak burada perhizin ne olduğu sorulacaktır. Perhiz arzu, heves, ihtiras gibi duyguları dizginleyebilmektir. Mala, kısaca dünyaya kendini kaptırmamaktır. Perhize sınır yoktur. Aşkın taşkın her şeye perhiz. Nefsin, ihtirasın isteklerine perhiz. Herhalde perhiz olmayan tek şeyin mana, maneviyat olduğunu söylersek konuyu belirlemiş oluruz.

Diğer niteliklerin, hüviyetin birkaç tanesini analım. Fazilet, ilim, kuvvet, şehamet vb.

Âşık Paşa'ya göre akılı olan kimse her işin üstesinden gelir. Onu zaten insan eden de akıldır, akılı sayesinde gerçeklerin farkına varır, her varlığın, nesnenin aşlını bilir. Akılı olmayan insan hayvandan farklı değildir, hayvanın derekesindedir.

- 9836 *Kanı ol kimse kim anun akılı var
Her bir işde akl-ıla oldu süvâr*
- 9837 *Akl-ıla hem işidür ü hem görür
Her işi bu akl-ıla alur virür*

9838 *Da'visi oldur ki eydür âkilam
Akl-ıla her nesnenin aslın bilem*

9839 *Gelsin işitsün işiñ aslı nedür
İş içinde hâl ü dirlik niçedür*

.....

9841 *Âdemî oldur ki bildi bu işi
Yohsa hayvândur hakikat o kişi*

Âşık Paşa, nefis babından sonra akıl babına gelir ve orada düşünmeye başlar. Önce gökleri görür, geceyi, gündüzü, yazı, kışı, yıldızları seyreder ve bunların bir düzenleyicisi olması gerektiğini düşünür. Yazımızın başında da ifade ettiğimiz gibi Hz. İbrahim de aynı arayış içine düşmüştü.

9412 *Çünkü fikrüm irdi gökde yıldıza
Aklum eydür uşbu işi kim düze*

Akıl karı, yağmuru yağdıranı, ırmakları akıtanı, dağları dik tutanı, suları denize ulaştırmanı, bunca nimeti bitirip halka yedireni düşünür. Bunların hepsini bir yapan olması gerektiğini akl eder.

9421 *Pes bu sun'un sâniî var Hak'dur ol
Cümle işde hâkim-i mutlakdur ol*

9422 *Çün bu ilmi ol akl bâbından cân
Okadı bildi ayân-ender-ayân*

9423 *Bildi Allah varlığın u oldı şâd
Bu bilüden aldı cân bin dürlü dad*

9424 *Okıdum çün akl babında şunu
Bu bilüden oldı bana rahmet honı*

Toprak, su ateş, rüzgâr, gece, gündüz hepsi akla hizmet etmektedirler.

10072 *Görsene toprag u su yil od-ıla
Akla dün gündüz gerek hidmet kıla*

Toprak açları doyurur, kıymetli taşlar da topraktan çıkar. Suyu her şeyde kullanırız, uzaklara götürür, buğdayı öğütür, bağlar sular, çeşmelerden akıtırız. Rüzgâr, ateş vb. hepsi aklın hizmetçisidir.

Buradan çok önemli bir nokta karşımıza çıkar. Şayet yorumda zorlamıyorsak batılı anlamda akılla karşılaşıyoruz. Batının XIX. yüzyılda akla verdiği

öncelik Akif Paşa'da karşımıza çıkıyor. Baştan beri gördük Akif Paşa akla büyük önem veriyor. Buraya kadar söylediklerimiz mana plânında değerlendirilmeye de müsait. Fakat burası farklı.

- 10072 *Görsene toprag u su yil od-ıla*
Akla dün gündüz gerek hidmet kıla
- 10073 *Topragı gör kim virür dün gün harâç*
Toynudur her gün anda yüz bin aç
- 10074 *Kıymeti taşlar kamu toprak-durur*
Hem dahı altun gümüş toprak-durur
- 10075 *Su dahı her kanda kim iltsen gider*
Bir işit kim varduğı yirde n'ider
- 10076 *Ögidür buğdayı bağlar suvarur*
Çeşmeler olur u halka su virür
- 10077 *Yili gör kim niçe tolar yilkene*
Eyledür her miskini bir meskene
- 10078 *Kürelerde odı niçe oynadur*
Kim ol od taşları şöyle kaynadur
- 10079 *Odı gör kim niçe girmiş kobaya*
Bişürür aşlar diler açlar toya
- 10080 *Mûm gibi gör niçe eyler demüri*
Kim olur bin dürlü nesne her biri
- 10081 *Kamusı şakirdidür aklun bular*
Akl elinde işlenür uşbu hular

Görülüyor ki Âşık Paşa'da akıl maddeye hâkim olan, tabiata hükmeden, onu şekillendiren bir güç olarak karşımıza çıkıyor. İnsan akli ile tabiatı değiştirebilir, değiştirmelidir de. XIX. asırdan sonra batının yaptığı da bu. Fakat akıl sorumsuz ve la yüs'el değil. Bütün bunları yapan akıl akl-ı kül'ün bir parçasıdır.

- 10083 *Yahu bunça evliyâ vü enbiyâ*
Akl-ıla yol vardı irdi Mevliyâ

*Mu'teberdür pes bilin bu akl-ı küll
Anun-ıla dirlik eyler cümle kul*

İnsan akılı ile maddeye şekil verirken yine akıl ile Tanrı'ya da ulaşmalıdır. İnsan ancak o zaman kendi içinde ve dışında, dünyada dirlik ve düzenliği dolayısıyla mutluluğu yakalayacak kavgayı çekişmeyi önleyecektir.

Yalnız hemen yine belirtelim ki Paşamız aklın, Allah'ı ancak aşk ile bulabileceğine inanır.

*10148 Akl u görüül ü cân u nefis ü ten dahı
Cümlesi bu ışk-ıla buldı Hak'ı*

Şimdi başa dönelim. Eski kültürde akıl hiç de küçümsenmiyor. Belki de bu Âşık Paşa'da öyle. Fuzulî,

*Öyle sermestem ki idrak etmezem dünyâ nedür
Men kimem sâki olan kimdir mey ü sahbâ nedür*

der. Şairler bazen kendilerinden geçerler. Ama acaba akılı mı idrâk ediyorlar? Âşık Paşa öyle demiyor. Belki başka örneklerde bu anlayışların farklı şekillerini görebiliriz. Yalnız burada şunu söylemeliyiz. Evet, XIX. yüzyılda batı akla büyük önem verdi, onlar için sadece akıl vardı. Onun dışında hiçbir güç, varlık tanımadı.

Tabîî kendini de dünyayı da huzursuz etti. Halbuki Âşık Paşa insanlığa mutluluk verecek dengeyi teklif ediyor ve akılı olmayanı insan kabul etmiyor.

*9842 Kimseniün kim akılı yok âdem degül
Ger ana hayvân dir-isen gam değil*